

Архімандрит Митрофан (Божко)

Православна Церква в Україні після 1921 р.: до питання про статус автономії чи екзархату

В історії Української Православної Церкви важливою подією стало проведення Всеукраїнського Православного Церковного Собору в 1918 р., на якому було проголошено автономію Української Церкви. Це рішення було пов'язане як з тогочасними обставинами — розбудовою Української держави на уламках Російської імперії, так і з історичною традицією самоуправління Київської Митрополії. Важливе значення мали також усталені особливості церковного життя й народного благочестя в країні. Однак у вирі революційних подій 1917–1921 рр. та в нових реаліях, які постали по їх завершенні, переважна більшість постанов Всеукраїнського Собору залишилася нереалізованою. Чи не єдиним їхнім відлунням став новий статус Православної Церкви в Україні, яка до революції складалась з низки епархій, жодним чином не пов'язаних між собою. Проте яким був цей статус: автономія, отримана в 1918 р., чи екзархат? Останній пов'язують з призначенням в Україну в 1921 р. Патріаршого екзарха, який замістив собою обраного Київського Митрополита, що емігрував закордон. Таким чином, на думку деяких дослідників, автономія Української Церкви була скасована, а сама вона перетворена на Український екзархат, залежний в усьому від центру в Москві.

Огляд історіографії та джерельної бази

Історіографія зазначеної проблеми нараховує чималу кількість спеціальних досліджень. Це роботи таких науковців, як А. Стародуб¹,

¹ Стародуб А. Проблема статусу Російської Православної Церкви в Україні в 1918–1921 рр. // Просемінарії. Історія Церкви, науки і культури. К., 1998. Вип. 2. С. 202–212; Його ж. Організація управління Православної Церкви в Україні восени 1918 р.: автономія канонічна і фактична // Студії з архівної справи та документознавства. 1999. Т. 5. С. 177–180; Його ж. Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917–1921 років: український аспект. Автореферат дис. ... канд. іст. наук 07.00.02. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. К., 1999. 20 с.; Його ж. Російська Православна Церква

Т. Євсєєва², О. Ігнатуша³ та І. Преловська⁴. Перші три автори відстоюють тезу, що автономія Православної Церкви в Україні була ліквідована в дусі централістичної політики Москви та зведена до рівня екзархату. Цей статус ніколи не був чітко визначений, що давало змогу російським першоієрархам втручатися в українські справи. Натомість І. Преловська наполягає, що автономна Українська Церква проіснувала до 1939 р., а таке утворення як Український екзархат сформувалося лише після Другої світової війни.

Оскільки зміну статусу Православної Церкви в Україні пов'язують із призначенням Патріаршого екзарха, то особливе значення мають документальні розвідки щодо життя та діяльності митрополита Михаїла (Єрмакова). Це роботи А. Стародуба⁵, свящ. О. Мазиріна⁶, І. Преловської⁷ та О. Сухорукова⁸. Слід зазначити, що кожна з них спирається на нові джерела, які раніше не були введені до наукового обігу. Водночас не всі попередні відкриття було враховано пізнішими дослідниками, тому одне із завдань цієї статті полягатиме в тому, щоб їх узгодити.

Осягнути положення Православної Церкви в Україні після 1921 р. дозволяють праці, присвячені загальній політичній та церковній ситуації в країні, а також її окремим аспектам. Це питання трансформацій у Церкві в роки національно-визвольних змагань (В. Ульяновський, Б. Андрусинин, А. Стародуб, О. Ігнатуша)⁹, взаємодії церковних і дер-

в Україні влітку 1921 року: номінація екзарха й пошук оптимальної моделі організаційної структури // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Львів, 2007. № 5. С. 196–203.

² Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: Конфлікт національних ідентичностей у православному полі. К., 2005. 362 с.

³ Ігнатуша О.М. Зміни канонічного статусу православної церкви в Україні (1918–1930-ті рр.): від автономії до екзархату // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2006. Вип. 20. С. 198–207.

⁴ Преловська І. Чи існував Український Екзархат Московського Патріархату у 1920–1930-ті роки? // Труды Київської Духовної Академії: науковий збірник Київської православної богословської академії. 2018. № 18. С. 217–246.

⁵ Стародуб А. Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К., 2002. Т. 9. С. 442–479.

⁶ Мазырин А., свящ. Вопрос о замещении Киевской кафедры в 1920-е годы // Вестник ПСТГУ. II: История. История Русской Православной Церкви. 2007. Вип. 2 (23). С. 58–67; Вип. 3 (24). С. 118–131; Вип. 4 (25). С. 62–70.

⁷ Преловська І. Дослідження біографії екзарха Михаїла (Єрмакова): методологічні аспекти вивчення життєпису діячів Православної церкви в Україні // Лаврський альманах. К., 2007. Вип. 17. С. 118–128; Ї ж. Документи органів безпеки УСРР щодо життя та діяльності Екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) (1862–1929) // Український археографічний щорічник. К., 2010. Вип. 15. С. 40–82.

⁸ Сухоруков А.Н. Малоизвестные страницы церковного служения экзарха Украины митрополита Михаила (Ермакова) в 1922–1923 годах (по материалам следственного дела) // Вестник ПСТГУ. II: История. История Русской Православной Церкви. 2009. Вип. 1 (30). С. 79–122.

⁹ Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К., 1997. 200 с.; Його ж. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). К., 1997. 320 с.; Андрусинин Б.І. Церква в Українській Державі

жавних структур після встановлення більшовицької влади (О. Чучалін)¹⁰, поширення розкольніцьких рухів (митр. Феодосій (Процюк), О. Тригуб)¹¹, становища єпархіального управління (С. Білокінь, О. Ігнатуша, О. Чучалін)¹², роботи та рішень наради членів Всеукраїнського Собору 1922 р. (В. Бурега)¹³, а також участі українських ієрархів у діяльності органів управління Російської Церкви (свщ. О. Мазирін)¹⁴. Вказані дослідження дають змогу врахувати складне переплетіння багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників, які відбилися на церковному житті України, і комплексно поглянути на окреслену проблему.

Окремо слід звернути увагу на джерельну базу історичних студій з обраної теми. Загальна ситуація така, що в жодному архівосховищі України немає спеціальних фондів, які б зберігали матеріали автономної Української Церкви чи Українського екзархату довоєнних часів. Так, документи Всеукраїнського Собору 1918 р., які були виявлені й частково опубліковані А. Стародубом¹⁵, розпорошені по українських, російських та польських архівах. Ті з них, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), виявлені, наприклад, у фондах Міністерства сповідань Української держави і навіть «Української Автокефальної Православної Церкви» (далі — УАПЦ). В останньому фонді опинилися й деякі матері-

1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). К., 1997. 176 с. Стародуб А. Боротьба за церковну самостійність 1917–1921 рр. та участь в ній єпископів-українців // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К., 1999. Т. 3. С. 565–584; Ігнатуша О. М. Православна церква і російська агресія в Україні (1919–1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 122–133; Вип. 39. С. 83–97.

¹⁰ Чучалін О. П. Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті роки. Умань, 2018. 180 с.

¹¹ Феодосій (Процюк), митр. Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943). М., 2004. 635, [5] с.; Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. Миколаїв, 2009. 300 с.

¹² Білокінь С. І. Православні єпархії України 1917–1941 рр. // Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. К., 1992. С. 100–120; Його ж. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. 1999. № 1. С. 86–110; Ігнатуша О. М. Єпархії та благочиння Українського Екзархату Російської Православної Церкви у 20–30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2010. Вип. 29. С. 145–152; Чучалін О. П. Київська єпархія в умовах взаємин держави і Православної церкви (1920–1930-х рр.). Дис. ... канд. іст. наук 07.00.01. Уманський державний педагогічний університет ім. П. Тичини. Умань, 2018. 266 с.

¹³ Бурега В. В. Киевское совещание 1922 года // Православная энциклопедия. М., 2013. Т. 33. С. 393–396.

¹⁴ Мазырин А., свщ. Участие украинских архиереев в делах высшего управления Русской православной церкви в 1925–1937 гг. // Вестник ПСТГУ. II: История. История Русской Православной Церкви. 2010. Вып. 1 (34). С. 41–58.

¹⁵ Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел. К., 2010. 236 с.

али Соборів єпископів України 1921 р., у зв'язку з чим їх можна знайти в збірці документів з історії становлення УАПЦ¹⁶.

Надзвичайно важливою групою джерел є послання, укази та розпорядження патріарха Тихона (Белавіна) і його наступників по управлінню Російською Церквою, зібрані й опубліковані М. Губоніним¹⁷. Проте характерною рисою його збірки є те, що деякі вагомі для нашої теми документи часто наводяться в уривках або просто подаються їх заголовки без самого тексту. Певним чином цю прогалину заповнює опублікована слідча справа патріарха Тихона, що зберігається в Центральному архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі — ЦА ФСБ РФ)¹⁸.

Тут слід вказати характерну рису корпусу джерел з інституційної історії Православної Церкви в Україні 1920–30-х рр. Справа в тому, що їх досить часто виявляють у масиві слідчих справ тих осіб, які були причетні до описуваних подій, або серед донесень спецслужб. Наприклад, дослідження свящ. О. Мазиріна про заміщення Київської кафедри у 1920-х рр. значною мірою побудоване на свідченнях репресованих архієреїв та церковних діячів за матеріалами ЦА ФСБ РФ¹⁹. Маловідомі факти про екзарше саужіння митрополита Михаїла введено в обіг І. Преловською на базі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України)²⁰. Наразі матеріали слідчої справи екзарха, що зберігається в ЦДАГО, опубліковані О. Сухоруковим²¹. Подібним чином незалежно один від одного різними дослідниками було знайдено Декларацію екзарха про лояльність радянській владі від 17 листопада 1927 р.: в Архіві Управління ФСБ РФ по Тюменській області та в Державному архіві Полтавської області²². Цей документ важ-

¹⁶ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.: Документи і матеріали. К. — Львів, 1999. 560 с.

¹⁷ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти (1917–1943 г.): Сб. в 2 ч. / Сост. М. Е. Губонин. М., 1994. 1063 с.

¹⁸ Следственное дело Патриарха Тихона: Сб. док. по материалам Центрального архива ФСБ РФ / Отв. сост. Н. А. Кривова. М., 2000. 1016 с.

¹⁹ Мазырин А., свящ. Вопрос о замещении Киевской кафедры... Вып. 2 (23). С. 58–67; Вып. 3 (24). С. 118–131; Вып. 4 (25). С. 62–70.

²⁰ Преловська І. Документи органів безпеки... С. 40–82.

²¹ Сухоруков А. Н. Малоизвестные страницы... С. 79–122.

²² Вслед за июльской декларацией / Публ., вступл. и примеч. А. В. Мазырина и О. В. Косик // Богословский сборник. 2002. Вып. 9. С. 297–322; Игнатуша О. М. Послання митрополита Михаїла (Єрмакова) до духовенства та віруючих України від 17 листопада 1927 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2007. Вип. 21. С. 205–214; Киридон А. Декларація Патріаршого Екзарха України митрополита Михаїла (4/17 листопада 1927 року): проєкція історіографічна // Історія релігій в Україні. Львів, 2010. Кн. 1. С. 431–437; Алучише правды: Матеріали церковної полеміки 1927 года / Сост., авт. вступ. ст. свящ. А. Мазырин, О. В. Косик. М., 2011. С. 248–254; Косик О. В. К истории выпуска «Обращения» Экзарха Украины митрополита Михаила (Ермакова) к архипастырям, пастырям и пасомым

ливий тим, що подає «офіційну» версію та оцінку подій 1918–1927 рр. і декларує наміри церковного керівництва на майбутнє.

Загалом опрацювання матеріалів спецслужб — надзвичайно кропітка справа. Отримання нових даних нерідко пов'язане з дослідженням діяльності окремих осіб, чії свідчення можуть суттєво доповнити загальну картину. Однак виявлення подібних матеріалів може розтягнутися в часі й нескоро привернути увагу дослідників. У зв'язку з цим треба згадати публікацію слідчих показань Георгія Косткевича — таємного кур'єра українських архієреїв в 1920-ті рр.²³ Його дані є надзвичайно цінними, оскільки проливають світло на діяльність єпископату в Україні за відсутності екзарха.

Серед важливих джерел з історії Української Церкви в означений період варто назвати ще кілька документів. Два з них опубліковані А. Стародубом. Перший — грамота патріарха Тихона до місцеблюстителя Константинопольського престолу, в якій змальовується церковно-політична ситуація в Україні станом на 1922 р.²⁴ Другий — опис останніх днів та поховання митрополита Михаїла, який, вірогідно, належить архієпископу Олексію (Громадському)²⁵. Попри зосередженість на досить вузьких моментах, ці документи мають значний інформаційний потенціал. Слід також згадати й монографію митр. Феодосія (Процюка), де не лише наводяться спогади учасників описуваних подій, а й подаються тексти деяких документів або уривки з них (наприклад, постанови наради членів Всеукраїнського Церковного Собору та Собору єпископів України 1922 р.)²⁶.

У контексті з'ясування статусу Православної Церкви в Україні після 1921 р. ми ставимо перед собою завдання, враховуючи результати попередніх досліджень, комплексно розглянути доступні джерела та узгодити між собою їхні свідчення. Разом з тим ми спробуємо поглянути на проблему не з традиційної точки зору діяльності митрополита Михаїла та інших ієрархів, а в інституційному аспекті. Зокрема, нас цікавить низка запитань. Як події 1921 р. та після нього співвідносяться із соборними постановами 1918 р.? Чи здійснювали українські ієрархи якісь дії, щоб узгодити церковні реалії свого часу з установчими документами 1918 р.? Чи діяли в Україні інститути вищого церковного управління, передбачені автономним статусом? Якщо так, то якою мірою і до якого мо-

Украинской Православной Церкви от 17 ноября 1927 г. // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. 2020. Вып. 94. С. 45–58.

²³ Церковная жизнь эпохи гонений глазами тайного курьера украинских епископов: следственные показания Г.А. Косткевича 1931 г. / Вступительная статья, публикация и примечания свящ. А. Мазырина, О.В. Косик и А.Н. Сухорукова // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. 2010. Вып. 4 (37). С. 70–87; 2011. № 2 (39). С. 89–130.

²⁴ «Третій» та «Новий» Рим і українське питання. Грамота Патріарха Тихона (Белавіна) до місцеблюстителя Вселенського Патріаршого престолу / Публікація, вступ та коментарі А. Стародуба // Людина і світ. 2000. № 7. С. 22–26.

²⁵ Стародуб А. Митрополит Михаїл (Єрмаков)... С. 456–472.

²⁶ Феодосий (Процюк), митр. Обособленческие движения... С. 232–245.

менту? Розглядаючи ці питання, ми й спробуємо знайти вирішення заявленої проблеми.

Загальні обриси автономії Української Церкви

Установчим документом автономної Української Церкви є «Положення про Тимчасове Вище Церковне Управління на Україні» (далі — «Положення»), прийняте Всеукраїнським Церковним Собором 26 червня (9 липня) 1918 р.²⁷ Це «Положення» було затверджено і введено в дію Постановою Всеросійського Помісного Собору від 7 (20) вересня 1918 р. (далі — Постанова), у якій містилося 7 додаткових пунктів, що окреслювали відносини Української Церкви з Російською²⁸. 2 (15) листопада 1918 р. Всеукраїнський Собор ухвалив визнав Постанову Всеросійського Собору «как учредительный акт, сообщающий автономии Украинской Церкви канонический характер»²⁹. Таким чином, «Положення» і Постанова стали її своєрідною конституцією. Цю річ необхідно чітко усвідомити, оскільки дослідники досить часто беруть до уваги лише «Положення», забуваючи про наявність Постанови. Результатом цього стає те, що участь московського центру в українських справах однозначно оцінюється як порушення або навіть скасування автономії, хоча така оцінка не узгоджується із зазначеними документами.

Ще один важливий момент інституційного характеру — це офіційна назва нового церковного утворення. У «Положенні» Всеукраїнський Собор використовує самоназву «Православна Церква на Україні», хоча також вживає вираз «Українські єпархії». Натомість у Постанові Всеросійського Собору постійно вказується назва «Українська Церква» при паралельному використанні словосполучення «Українські єпархії». Вираз «Православна Церква на Україні» вживається в документі лише як частина назви «Положення», яке підлягало затвердженню. В подальших українських та російських документах обидві назви використовувалися паралельно. У зв'язку з цим дивує твердження А. Стародуба про те, що офіційна самоназва звучала як «Російська Православна Церква на Україні» і що вона була прийнята на III сесії Всеукраїнського Собору³⁰. Сам автор не наводить конкретного посилання, а серед постанов цієї сесії такого виразу ми не зустріли. Єдиний натяк на це можна побачити в уже загаданій постанові від 2 (15) листопада 1918 р., де в пункті 1 йдеться: «Православные епархии на Украине, сохраняя каноническую связь с Святейшим Патриархом Всероссийским и оставаясь неразрывною частью единой

²⁷ Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. М., 1918. Вып. 4. Приложение к «Деяниям» второе. М., 1918. С. 17–19.

²⁸ Там же. С. 15–16.

²⁹ Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор... С. 144.

³⁰ Стародуб А. Організація управління... С. 180.

Православной Российской церкви, устроят свое церковное управление на началах автономии»³¹. Проте цей пункт є лише парафразом перших статей «Положення» і Постанови, які встановлювали автономний статус Української Церкви³². Як видно, у постанові немає назви, озвученої А. Стародубом. Проте її прийняли такі автори, як Т. Євсєєва, О. Тригуб та ін., хоча в ній легко помітити оціночну лінію, задану УАПЦ³³.

Згідно з установчими документами, автономія Української Церкви поширювалася на місцеві адміністративні, просвітницькі, місіонерські, благодійницькі, монастирські, господарські, судові та шлюбні справи, які не стосувалися загальноцерковного рівня. Вона мала реалізовуватися відповідними органами управління, про які скажемо пізніше. Наразі зупинимося на особливому положенні Київського митрополита, який уособлював ідею церковної автономії, та повноваженнях Московського патріарха стосовно Української Церкви.

За «Положенням», митрополит Київський і Галицький:

- затверджується і благословляється патріархом (§2, п. а);
- може бути оскаржений перед патріархом і підлягає його вищому суду (§2, п. б);

- є головою всіх органів вищого церковного управління: Українського Церковного Собору, Священного Собору єпископів та Вищої Церковної Ради (§§9, 16);

- має богослужбові відмінності: хрест на митрі, дві панагії та предношення хреста (§10);

- є представником Церкви перед державою та посередником між Церквою і державою (§16);

- бере участь у вищій представницькій державній установі (§18)³⁴.

У Постанові додається, що митрополит Київський бере участь у Всеросійських Церковних Соборах та є членом Священного Синоду за посадою (п. 4)³⁵. У постанові Всеросійського Собору «Про права і обов'язки Святішого Патріарха Московського і всієї Росії», прийнятій 8 грудня 1917 р., вказувалося, що Київський митрополит зберігає древнє право освячення святого мира (§2, п. к)³⁶.

³¹ Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор... С. 144.

³² Пор. статті «Положення»: «Православная Церковь на Украине, высшее временное управление коей организуется на началах автономии, находится в канонической связи с Патриархом Всероссийским» та Постанови: «Православные епархии на Украине, оставаясь неразрывною частью единой Православной Российской Церкви, образуют церковную область ее с особыми преимуществами на началах автономии» (Собрание определений... Вып. 4. Приложение к «Деяниям» второе. С. 17, 15).

³³ Див., наприклад, витяг зі статті «архієпископа» Нестора Шараївського: Феодосий (Процюк), митр. Обособленческие движения... С. 241.

³⁴ Собрание определений... Вып. 4. Приложение к «Деяниям» второе. С. 17–19.

³⁵ Там же. С. 15–16.

³⁶ Там же. С. 4–6.

Щодо Московського патріарха, то, згідно з «Положенням», йому відводилися такі повноваження:

- затверджувати і благословляти Київського митрополита та благословляти архієреїв, затверджених Собором українських єпископів (§2, п. а);
- приймати скарги на Київського митрополита (§2, п. б);
- звершувати апеляційний суд над усіма українськими архієреями (§2, п. б);
- благословляти скликання церковних Соборів в Україні (§2, п. в);
- затверджувати «Положення про тимчасове Вище Церковне Управління Православної Церкви на Україні» (§2, п. г);
- поминатися за богослужінням в усіх храмах України (§2, п. д)³⁷.

У Постанові до цих повноважень були внесені деякі доповнення і правки. Так, патріарх затверджує і митрополита, і українських архієреїв (п. 6); може посилати своїх представників на Український Церковний Собор (п. 5); його постанови й розпорядження є обов'язковими для Української Церкви (п. 3), стосовно якої він зберігає всі права, передбачені Постановою від 8 грудня 1917 р.³⁸ В цьому останньому пункті, зокрема, вказується, що патріарх може звертатися до всієї Російської Церкви з учительними посланнями та пастирськими відозвами, а також відвідувати всі єпархії в разі потреби; він піклується про своєчасне заміщення єпархіальних кафедр; дає архієреям братні поради щодо особистого життя та виконання своїх обов'язків, а також приймає скарги на них і дає їм належний хід³⁹. Ці патріарші прерогативи стосовно Української Церкви слід не втрачати з поля зору, оскільки вони є важливими в розумінні того, що їх застосування не було скасуванням її автономного статусу.

Призначення Патріаршого екзарха

Першим митрополитом Київським, який отримав нові повноваження і став першоієрархом Української Церкви (хоча такий термін в документах відсутній), був митрополит Антоній (Храповицький). Він дійсно намагався втілити в реальне життя положення про автономний статус Української Церкви. Про це Всеукраїнським Собором 25 жовтня (7 листопада) 1918 р. навіть було ухвалено окреме рішення⁴⁰. Показово, що свої повноваження митрополит намагався поширити і на територію Галичини⁴¹, а також на ті території російських та білоруських губерній, які

³⁷ Собрание определенней... Вып. 4. Приложение к «Деяниям» второе. С. 17.

³⁸ Там же. С. 15–16.

³⁹ Там же. Вып. 1. Приложение к «Деяниям» второе. С. 4–6.

⁴⁰ Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор... С. 142.

⁴¹ Там само. С. 140.

опинилися в складі Української держави⁴². Характерно, що у своєму адміністративно-територіальному устрої Українська Церква мала певні відмінності від Російської. Зокрема, Всеукраїнський Собор визнав недоречним розділення її на митрополічі округи, а ухвалу Всеросійського Собору про епархіальне управління постановив прийняти зі зміною декількох статей⁴³. Цікаво, що від Української Церкви навіть були обрали свої представники на Всесвітню конференцію, яка мала врегулювати міжнародний устрій по закінченні Першої світової війни⁴⁴.

Після падіння гетьмана Павла Скоропадського змінилася не лише форма правління, але й ставлення держави до Української Церкви та її ієрархії. 5 (18) грудня 1918 р. Директорія Української Народної Республіки заарештувала митрополита Антонія. Безпосередньо перед цим український єпископат ухвалив рішення, скріплене клятвою, що буде непорушно дотримуватись постанов Всеросійського та Всеукраїнського Соборів і мати безумовний послух митрополиту Антонію, а на випадок його арешту чи смерті — митрополиту Платону (Рождественському). Останній, таким чином, став заступником Київського митрополита. Проте під загрозою арешту він був змушений виїхати з Києва до свого кафедрального міста — Одеси. Тим часом 1 січня 1919 р. Директорія проголосила автокефалію Української Церкви, прагнучи взяти її під свій контроль, що викликало рішуче неприйняття з боку ієрархії. Паралельно з цим 19–24 травня 1919 р. в Ставрополі було сформоване «Тимчасове Вище церковне управління Південного Сходу Росії» (далі — ТВЦУ ПСР), яке поширило свою владу на території, підконтрольні білогвардійцям. З очевидних ідейних причин цей орган не бажав враховувати існування автономної Української Церкви⁴⁵.

Таким чином, у 1919 р. Православна Церква в Україні опинилася в ситуації, коли політичні режими, що контролювали різні території, вороже ставилися або до неї самої, або до її наявного статусу. Ситуацію ускладнювала відсутність у Києві митрополита Антонія та єдиного центру управління. З огляду на це 21 червня (4 липня) 1919 р. патріарх Тихон дозволив єпископам українських єпархій «сноситись непосредственно с нами не только в случаях, предусмотренных постановлением Всероссийского Собора о Высшем Церковном Управлении на Украине, но и во всех других случаях, когда в этом возникает необходимость»⁴⁶. Ця резолюція,

⁴² Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор... С. 151–152, 164–165.

Див. більше: Стародуб А. Організація управління... С. 177–180; Його ж. Невідомий лист київського митрополита Антонія (Храповицького) в справі канонічного статусу Православної Церкви у Галичині // Ковчег. Науковий збірник з церковної історії. Львів, 2001. № 2. С. 398–402.

⁴³ Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор... С. 187, 157–160.

⁴⁴ Там само. С. 218.

⁴⁵ Див.: Стародуб А. Проблема статусу... С. 202–208.

⁴⁶ Цит. за: Стародуб А. Проблема статусу... С. 205–206.

а також цілеспрямована діяльність ТВЦУ ПСР дала підстави деяким дослідникам (А. Стародуб, Т. Євсєєва, О. Ігнатуша) говорити про ліквідацію автономії Української Церкви⁴⁷. Проте, на нашу думку, не слід забувати про екстраординарну ситуацію, яка склалася в Україні, а також про вказані вище прерогативи патріарха, які дозволяли йому діяти відповідним чином. Разом з тим показово, що він не затвердив репресивні рішення ТВЦУ ПСР стосовно українських архієреїв⁴⁸. Загалом, як справедливо вказує сам А. Стародуб, скасувати автономію міг лише Всеросійський чи Всеукраїнський Собор⁴⁹, а такого рішення не було, і подальший розвиток подій свідчить про те, що цього не відбулось, як буде показано далі.

З просуванням більшовиків в Україну більшість правлячих архієреїв залишили її територію і в подальшому не повернулись. Так само емігрували з країни митрополити Антоній і Платон. В умовах, коли церковне управління було дезорганізоване, стали розвиватися події зі скликання несанкціонованого ієрархією собору для проголошення автокефалії. Щоб протидіяти розколу, архієреї, присутні в Україні, 19–20 травня 1921 р. зібралися на Собор і звернулися до патріарха Тихона з проханням, щоб він призначив тимчасового заступника митрополита Київського. У відповідь на це 23 липня 1921 р. патріарх у своєму посланні повідомив, що направив до України архієпископа Гродненського і Брестського Михаїла (Єрмакова). Він був призначений «временным заместителем [...] Киевского митрополита [...] с званием нашего патриаршего экзарха на Украине, с возведением его в сан митрополита и с предоставлением ему прав, принадлежащих митрополиту Киевскому»⁵⁰.

Саме з цим призначенням пов'язане твердження, що з 1921 р. нібито бере початок існування Українського екзархату. Принципова особливість положення екзарха полягає в тому, що він є не обраним першоієрархом, а призначеним представником патріаршого центру і, відповідно, провідником його лінії. Значить, з його появою припинилося існування автономної Української Церкви, яка відтепер не мала внутрішнього самоврядування, здобутого в 1918 р.

Проте це твердження не має підстав. По-перше, не існує жодного документа, який би скасовував автономію Української Церкви і встановлював Український екзархат⁵¹. По-друге, в Грамоті до місцеблюстителя

⁴⁷ Стародуб А. Проблема статусу... С. 206, 209; Євсєєва Т. М. Російська православна церква... С. 219–220; Ігнатуша О. М. Зміни канонічного статусу... С. 200.

⁴⁸ Стародуб А. Проблема статусу... С. 206–207.

⁴⁹ Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор... С. 64.

⁵⁰ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... С. 504.

М. Губонін, даючи в своєму збірнику лише заголовок документа, помилково вказує, що митрополит Михаїл був призначений «митрополитом Київським і Галицьким». Див.: Акты Святейшего Тихона... С. 179.

⁵¹ Першим документом, який визначав його статус, було «Положення про екзархати», прийняте на Архієрейському Соборі РПЦ 30–31 січня 1990 р. Див.: Положення про екзархати

Константинопольського патріаршого престолу митрополита Кесарійського Миколая від 25 березня 1922 р. патріарх Тихон сповіщав про «раскольническое движение в некоторых из юго-западных епархий, составляющих ныне особую церковную область на правах автономной Украинской Церкви»⁵². Далі в документі викладалися обставини дарування автономії та призначення екзарха. Таким чином, і після 23 липня 1921 р., з точки зору церковного центру в Москві, на території України продовжувала існувати автономія, дарована в 1918 р. Адже про це сповіщався першоієрарх Константинопольської Церкви.

Отже, наша теза полягає в тому, що автономна Українська Церква продовжувала існувати навіть тоді, коли на її чолі не стояв митрополит Київський, а лише його тимчасовий заступник, який був одночасно і Патріаршим екзархом. Відсутність митрополита Київського означала не скасування інституції автономної Української Церкви, а лише вакантність посади її першоієрарха (хоча й таке твердження не зовсім коректне).

Тоді постає питання: чому на чолі Української Церкви не було Київського митрополита? По-перше, цей титул офіційно обіймав митрополит Антоній (Храповицький), хоча фактично він знаходився в еміграції. Оскільки позиції більшовицького режиму в 1921 р. не були певними, ще зберігалися сподівання на повернення ієрарха з-за кордону. По-друге, патріарх Тихон не мав права одноосібно призначати Київського митрополита, а лише затверджувати і благословляти його. Очевидно, це обрання мало проходити на Українському Церковному Соборі, так само як патріарха — на Всеросійському Помісному Соборі, хоча в установчих документах 1918 р. це ніде не оговорювалося. Провести такий Собор у 1919–1921 рр. було неможливо через військові дії, а надалі — через постійне блокування більшовицьким урядом⁵³.

Таким чином, очільником автономної Української Церкви став митрополит Михаїл (Єрмаков), який прибув в Україну 13 серпня 1921 р.⁵⁴ У реєстраційній картці від 8 вересня 1922 р. ієрарх вказував свою посаду в таких формулюваннях: «Митрополит, Управляющий Киевской епархией, экзарх Православной Церкви на Украине», «Управляющий Киевской епархией, Митрополит и Экзарх Украинской Православной Церкви»⁵⁵. У назві особистої канцелярії, зареєстрованої 29 січня 1923 р., його посаду зазначено таким чином: «Митрополит Экзарх Украины, управляющий Киевской епархией»⁵⁶. Як видно, в усіх документах принципово не вживався титул «Митрополит Київський і Галицький», при

Московського Патріархату // Православний вісник. 1990. № 4. С. 9–10.

⁵² «Третій» та «Новий» Рим і українське питання. С. 22–26.

⁵³ Див.: Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні... С. 159, 181.

⁵⁴ Сухоруков А. Н. Малоизвестные страницы... С. 103.

⁵⁵ Там же. С. 87, 88.

⁵⁶ Там же. С. 100.

тому що реальні повноваження ієрарха були такими, які передбачав цей титул. Показово й те, що титул «екзарх» вживається без епітету «патріарший», що вказувало б на його представницькі функції, а звучить як позначення посади предстоятеля. Тут варто згадати й інше значення терміна «екзарх» — «керівник, глава»⁵⁷. Наприклад, у цей же час автокефальну Болгарську Церкву також очолював ієрарх з титулом екзарха (до 1953 р.). Звернімо увагу, що в документах постійно фігурують назви: «Православна Церква на Україні», «Українська Православна Церква», які вживалися і в установчих документах 1918 р.

Надзвичайно цікавими є свідчення митрополита Михаїла про своє призначення. В уже згаданій реєстраційній картці він зазначав, що обіймає свою посаду з серпня 1921 р. «по виборі Собора єпископов України»⁵⁸, а на допиті 6 лютого 1923 р. вказував, що це відбулося «по назначению Синода и Высшего Церковного Совета»⁵⁹ в Москві. Ми не маємо сьогодні в доступі указу про його призначення. Так само не маємо матеріалів Собору єпископів України 19–20 травня 1921 р., тому зміст його прохання можемо відтворити лише за текстом патріаршого послання від 23 липня 1921 р. Проте, якщо зіставити свідчення самого митрополита, то виходить, що спочатку він був обраний в Києві, а потім затверджений в Москві. Наскільки це відповідає дійсності, сказати важко. Очевидно, на Соборі просили направити ієрарха, обізнаного в українських справах. У листі до професора М. Глубоковського від 22 липня 1921 р. єпископ Василій (Богдашевський) вказував, що найбільш підходящим кандидатом вважався митрополит Новгородський Арсеній (Стадницький)⁶⁰. Діловод Священного Синоду Н. В. Нумеров у листі до митрополита Євлогія (Георгієвського) від 14 вересня 1921 р. вказував, що Патріаршого екзарха було послано в Україну за бажанням кліру та мирян, але це не стосувалося самої особи митрополита Михаїла, який був направлений за відсутності більш достойних кандидатів⁶¹. Однак характерно, що у свідченнях самого митрополита перед владою можна прослідкувати механізм обрання першоїєрарха Української Церкви, який наближений до «Положення» і Постанови 1918 р. Нагадаємо, що в цих документах не вказано, який саме Собор має такі повноваження.

⁵⁷ Древнегреческо-русский словарь / Сост. И. Х. Дворецкий. М., 1958. Т. 1. С. 563.

⁵⁸ Сухоруков А. Н. Малоизвестные страницы... С. 88.

⁵⁹ Там же. С. 103.

⁶⁰ Стародуб А. Російська Православна Церква в Україні влітку 1921 року... С. 197, прим. 6.

⁶¹ Мазырин А., свящ. Вопрос о замещении Киевской кафедры... Вып. 2 (23). С. 60–61. Міркування з приводу інших можливих кандидатур див.: Стародуб А. Російська Православна Церква в Україні влітку 1921 року... С. 201–203. Стосовно обізнаності митрополита Михаїла з українськими обставинами думки дослідників розходяться. А. Стародуб вказує, що він не мав належного авторитету і не орієнтувався в українських реаліях, натомість О. Ігнатуша вважає, що ієрарх знав місцеву ситуацію, оскільки формувався в Україні як особистість. Див.: Стародуб А. Російська Православна Церква в Україні влітку 1921 року... С. 197–198; Ігнатуша О. М. Зміни канонічного статусу... С. 203.

Спроби екзарха здобути титул митрополита Київського

Хоча з літа 1921 р. вище церковне управління в Україні очолив Патріарший екзарх, проте він неодноразово прагнув здобути титул, належний очільнику Української Церкви, тобто стати митрополитом Київським і Галицьким. Це, на нашу думку, є ще одним свідченням того, що церковна організація в Україні, яка існувала на засадах автономії, прагнула до відповідної завершеності на інституційному рівні.

Перша така спроба була зроблена вже через рік після прибуття екзарха в Україну. З одного боку, вона була пов'язана з ситуацією закордоном. 21 листопада — 3 грудня 1921 р. в Сремських Карловцях у Сербії відбувся т. зв. Карловацький Собор єпископату, духовенства та мирян в еміграції, який очолив митрополит Антоній (Храповицький). На ньому пролунали офіційні заклики до реставрації династії Романових у Росії та збройного повалення більшовиків за підтримки світових держав. Таким чином, повернення митрополита Антонія до України стало неможливим, що відкривало шлях до оголошення Київської кафедри вакантною. 22 квітня (5 травня) 1922 р. патріарх Тихон разом зі Священним Синодом та Вищою Церковною Радою видав указ, який засуджував прийняті в Карловцях звернення за їх політичні виступи від імені Церкви та передбачав подальшу відповідальність за це окремих ієрархів⁶². У листі до митрополита Михайла від 16 липня 1922 р. він написав: «М[итрополиту] Антонию, пожалуй, лучше бы отказаться от Киева»⁶³.

З іншого боку, 19 травня 1922 р. було заарештовано самого патріарха, і подальша його доля залишалася невизначеною. Цим скористалися обновленці, які за активної підтримки більшовиків створили альтернативний керівний орган — Вище Церковне Управління (далі — ВЦУ) і спробували підкорити собі єпархіальні управління на місцях. У цих умовах митрополит Михайл опинився в неоднозначному становищі, оскільки був екзархом патріарха, усуненого від керівництва. Відповідно, могли постати питання про його повноваження та підстави перебування в Україні.

Для розв'язання проблеми із заміщенням Київської кафедри в травні 1922 р. було заплановано провести Український Церковний Собор. Проте дезорієнтація, пов'язана з арештом патріарха, не дозволила цього зробити в намічений термін. Однак була зроблена ще одна спроба призначити Собор на 19 серпня (1 вересня) 1922 р. Через протидію влади він також не зміг відбутися, оскільки на нього не змогли прибути очікувані 400 делегатів. Однак ті, хто прибув, змогли провести «Засідання членів Київського Православного Церковного Собору єпископів, кліру

⁶² Акты Святейшего Тихона... С. 193–194.

⁶³ Сухоруков А. Н. Малоизвестные страницы... С. 83. У збірнику М. Губоніна наведено неточний парафраз фрагменту цього листа. Див.: Акты Святейшего Тихона... С. 194.

та мирян», яке тривало три дні з 20 по 22 серпня (з 2 по 4 вересня) (у засіданнях у перший день взяло участь 60 осіб, в останній — 84). В історіографії ця подія отримала назву «Київська нарада 1922 р.», хоча деякі автори помилково називають її Всеукраїнським Собором⁶⁴.

На цій нараді делегати у своїй більшості висловилися за автокефалію Православної Церкви в Україні та звернулися з проханням до архієреїв, щоб на найближчому засіданні Собору єпископів «объявить, что Украинская Церковь отныне стала на путь автокефалии, и принять меры к закреплению этой автокефалии законно-каноническим путем»⁶⁵. Крім того, нарада делегатів рішуче відмежувалася від Карловацького Собору та «Живої Церкви», заявивши: «...составляя автокефальную Украинскую Церковь и имея во главе Священный Собор епископов и Митрополита Михаила, мы стоим за оживление церковной жизни в смысле раскрытия внутреннего богатства нашего православия»⁶⁶.

Після закінчення роботи наради членів Всеукраїнського Собору, 23 серпня (5 вересня) 1922 р. відбувся Собор єпископів України. Щодо автокефалії була прийнята постанова, що розгляд цього питання належить до компетенції Всеукраїнського Собору, а до часу його скликання всі поточні справи остаточно вирішує Священний Собор єпископів всієї України. Через довгу відсутність митрополита Антонія Київська кафедра оголошувалася вакантною, її тимчасово керуючим вважався митрополит Михаїл як екзарх України, йому ж доручалося організувати вибори на неї. Рішенням Собору єпископів також запроваджувалася нова формула поминання за богослужіннями. Відтепер в усіх храмах мали молитися «о святейших православных Патриархах, о преосвященном Экзархе всея Украины митрополите Михаиле и о преосвященном епископе нашем (имярек)». Натомість екзарх України мав поминати «Святейшего Патриарха Тихона и вся Патриархи православные»⁶⁷.

Рішення цього Собору єпископів, які взяли до уваги пропозиції попередньої наради, дали можливість митрополиту Михаїлу зміцнити свої позиції як першоієрарха Української Церкви. Надзвичайно яскраво це демонструє формула поминання за богослужінням, яку можна розглядати в контексті переходу від автономного до автокефального устрою, оскільки в храмах першим згадувалося ім'я екзарха, а сам він поминав Московського патріарха разом з іншими патріархами. Важливо й те, що вищим органом влади оголошувався Собор єпископів України. Цим екзарх та єпископат намагалися убезпечити себе від посягань обновленського ВЦУ. Ще до Собору в листі до архієпископа Кам'янець-Поділь-

⁶⁴ Див. більше: Бурега В. В. Киевское совещание 1922 года. С. 393–396.

⁶⁵ Феодосий (Процюк), митр. Обособленческие движения... С. 237.

⁶⁶ Там же. С. 238.

⁶⁷ Там же. С. 239–240.

ського Пимена (Пегова) від 3 липня 1922 р. екзарх писав про твердий намір його та київських вікаріїв «отражать всякие попытки новаторов вмешиваться в дела нашей Автономной Православной Украинской Церкви. Мы прежде не были подчинены Московскому Синоду, а только в некоторых делах лично Свят[ейшему] Патриарху. Теперь же пока Патриарх устранен, а заместитель его не допущен в Москву, дела нашей Украинской Церкви будет решать и проводить в исполнение наш Синод»⁶⁸. Проте слід зазначити, що екзарх так і не отримав титул митрополита Київського і Галицького. Про це додатково свідчать і його реєстраційна картка від 8 вересня 1922 р., яка згадувалася вище, і пізніші показання архієпископа Чернігівського Пахомія (Кедрова) в 1925 р.⁶⁹

У своїй архіпастирській діяльності митрополит Михаїл активно протидіяв «липківцям» і обновленцям, не йдучи на компроміси з владою. За це 5 лютого 1923 р. його було заарештовано. 8 лютого його відправили до Москви, де утримували в Бутирській в'язниці, а 13 липня засудили на 2 роки заслання до Туркестану⁷⁰. В цей час 26 червня 1923 р. патріарх Тихон вийшов на свободу. На запит єпископа Полтавського Григорія (Лісовського) 1 лютого 1924 р. він разом із Синодом видав акт, у якому вказувалося, що постанови Собору єпископів України від 23 серпня (5 вересня) 1922 р. не благословляється втілювати в життя⁷¹. Незабаром, 25 березня 1924 р. (24 березня (6 квітня) за М. Губонінім⁷²), патріарх оприлюднив послання, у якому вказував, що «Автономная украинская церковь, вступившая в 1922 году на путь автокефалии, продолжает находиться в состоянии нестроений и раздоров. [...] священный долг настойчиво призывает нас принять на себя попечение об епархиях, входящих в состав украинской церкви, для умиротворения ее». Далі в посланні говорилося, що положення Української Церкви та її відносини з Російською, а також устрій та управління мають бути вирішені на правомочному Всеукраїнському Соборі. До того ж часу він призначив своїм представником до Харкова, тогочасної столиці радянської України, архієпископа Іоанникія (Соколовського), завданням якого було, «в соответствии с конституцией украинской церкви», разом з єпископатом, кліром та мирянами привести її до спокою⁷³.

Ці рішення О. Ігнатуша оцінює як скасування церковної автономії в Україні⁷⁴, хоча насправді про це не йдеться. З послання видно, що патрі-

⁶⁸ Сухоруков А. Н. Малоизвестные страницы... С. 85.

⁶⁹ Див.: Мазырин А., свящ. Вопрос о замещении Киевской кафедры... Вып. 2 (23). С. 62.

⁷⁰ Преловська І. Документи органів безпеки... С. 61–62.

⁷¹ Ігнатуша О. М. Зміни канонічного статусу... С. 201. Пор. зі свідченнями екзарха: Мазырин А., свящ. Вопрос о замещении Киевской кафедры... Вып. 2 (23). С. 62–63.

⁷² М. Губонінін опублікував лише уривок з послання. Див.: Акты Святейшего Тихона... С. 314.

⁷³ Следственное дело патриарха Тихона. С. 658.

⁷⁴ Ігнатуша О. М. Послання митрополита Михаїла (Єрмакова) ... С. 201–202.

арх визнає автономний статус Української Церкви й нагадує, що вона має жити за своєю «конституцією». Більше того, він погоджується з тим, що в 1922 р. вона вступила на шлях автокефалії, але вказує, що це питання має вирішувати Всеукраїнський Собор. Наразі в нас немає тексту указу від 1 лютого 1924 р., яким анулювалися постанови 1922 р. Проте очевидно, що мова йде про рішення Київської наради, оскільки в питанні автокефалії послання співзвучне з відповідним рішенням Собору єпископів. Цікаво, що сучасники подій — члени передсоборної наради українських обновленців (Харків, 11–14 листопада 1924 р.) та собору т. зв. «лубенців» або «буддовців» (Лубни, 4–5 червня 1925 р.) — посилалися на послання як на визнання автокефалії з боку патріарха⁷⁵. Щодо призначення ним свого представника, то він зробив це за відсутності екзарха в Україні, що не суперечило логіці установчих документів 1918 р. При цьому, як зазначає свящ. О. Мазирін, патріарх не тільки не торкався питання заміщення Київської кафедри, але й не скасовував екзарші повноваження митрополита Михаїла⁷⁶. До речі, архієпископ Іоанникій недовго перебував на своїй посаді: 8 вересня 1924 р. за недостойну поведінку патріарх позбавив його Харківської кафедри та перевів на Омську, а 16 лютого 1925 р. заборонив у священнослужінні⁷⁷. Нового представника призначено не було.

У вересні 1925 р. митрополит Михаїл повернувся із заслання і поселився в Москві без права виїзду. Тут він здійснив другу спробу здобути титул, належний очільнику Української Церкви. Він почав підписуватися «Митрополит Київський» і носити дві панагії відповідно до сану. За свідченнями єпископа Бориса (Рукіна), після звільнення екзарха в Москві нібито відбулося зібрання архієреїв, в тому числі й з України, які надали йому звання і привілеї митрополита Київського, але згодом відкликали їх⁷⁸. Сам ієрарх підставою для своїх дій вважав рішення 1922 р. На допиті в 1925 р. він вказував, що Київська нарада не лише усунула митрополита Антонія від управління, а й позбавила його звання митрополита Київського⁷⁹. Якщо таке рішення дійсно було ухвалене, то, як відомо, його було скасовано патріархом і Синодом у 1924 р., хоча, можливо, митрополит Михаїл про це не знав. На рішення наради він посилався і в розмові з колишнім обер-прокурором Святішого Синоду В. К. Саблером, який не визнав його правомочності, оскільки воно не було прийняте Всеукраїнським Собором. З точки зору нового очільника Російської Церкви Патріаршого Місцєблюстителя митрополита Петра (Полянського), Київська кафедра також не була вакантною. Тому в ука-

⁷⁵ Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні... С. 92, 136–137.

⁷⁶ Мазирин А., свящ. Вопрос о замещении Киевской кафедры... Вып. 2 (23). С. 65.

⁷⁷ Никитин Д. Н. Иоанникий (Соколовский) // Православная энциклопедия. М., 2011. Т. 25. С. 114–115.

⁷⁸ Мазирин А., свящ. Вопрос о замещении Киевской кафедры... Вып. 3 (24). С. 121–122.

⁷⁹ Див.: Мазирин А., свящ. Вопрос о замещении Киевской кафедры... Вып. 2 (23). С. 62.

зі від 31 жовтня 1925 р. він підтвердив попередній статус митрополита — екзарх України та керуючий Київською єпархією. Це рішення було ухвалено і за підтримки українських архієреїв, які проживали на адміністративному засланні в Москві в Даниловому монастирі. В цій ситуації митрополит Михаїл підкорився волі своїх співбратів. Він не пішов заради титулу на компроміси з тією частиною єпископату, яка, інспірована владою, стала в опозицію до Патріаршого Місцеблюстителя⁸⁰.

Втретє питання про статус першоієрарха Української Церкви постало після ув'язнення митрополита Петра (Полянського), коли на зміну йому прийшов митрополит Сергій (Страгородський) як Заступник Патріаршого Місцеблюстителя. В 1926 р., перебуваючи в Москві, митрополит Михаїл протидіяв Тимчасовій Вищій Церковній Раді, яка, за підтримки держави, почала боротися за владу в Церкві. Разом з іншими українськими архієреями він став на сторону митрополита Сергія. За таку боротьбу обох ієрархів заарештували та ув'язнили (митрополит Михаїл відбував заслання на Північному Кавказі). Після звільнення митрополит Сергій 29 липня 1927 р. видав свою знамениту Декларацію, в якій свідчив про лояльність Православної Церкви до радянської держави. Сподівання полягали в тому, що держава натомість дозволить легалізувати Церкву. 17 листопада 1927 р. подібну Декларацію опублікував і митрополит Михаїл⁸¹.

Показовою є історія появи останньої декларації. Після липневої заяви митрополита Сергія українське духовенство почало звертатися до органів влади з клопотаннями про легалізацію. Проте їм відповіли, що Українська Церква є автономною, тому має окремо випустити свою заяву про лояльність до держави. 12 жовтня 1927 р. митрополит Михаїл прибув із заслання до Харкова, де дав спецслужбам принципову згоду на складання такого документа⁸². Початковий текст був написаний за участі прот. Олександра Глаголева, хоча він особисто був противником декларації, а її кінцевий варіант вийшов зі значними правками Державного політичного управління⁸³. Офіційну версію було оприлюднено 17 листопада. В документі, крім визнання радянської влади та необхідності підкорятися їй, звучав й інший важливий для українського контексту лейтмотив — рішення відмежування від духовенства, що перебувало в еміграції, та засудження його антирадянської позиції. Більше того, єпископи, в тому числі митрополит Антоній (Храповицький), підляга-

⁸⁰ Мазырин А., свящ. Вопрос о замещении Киевской кафедры... Вып. 3 (24). С. 124–128.

⁸¹ Див.: Там же. Вып. 4 (25). С. 63–67. В історичних публікаціях цей документ фігурує під різними назвами: послання, декларація, звернення. Ми називатимемо його Декларацією, щоби підкреслити спорідненість з відповідним документом митрополита Сергія (Страгородського) та його значенням.

⁸² Преловська І. Документи органів безпеки... С. 67–68.

⁸³ Історію складання документа див.: Косик О. В. Кисторини випуска «Обращения»... С. 45–52.

ли осуду, оскільки полишили свої єпархії на тривалий час і плели інтриги проти власної Батьківщини⁸⁴.

Крім заяви про лояльність, влада отримала від Декларації митрополита засудження білоемігрантського руху та її духовного лідера. Натомість екзарх, окрім легалізації підлеглих релігійних організацій, здобув нарешті можливість отримати титул тієї кафедри, якою керував з 1921 р. Дійсно, Декларація змінила його статус. Якщо в документі від 17 листопада 1927 р. він титулувався як «Смиренный Митрополит Михаил Экзарх всея Украины»⁸⁵, то під посланням Священного Синоду в Москві від 31 грудня 1927 р. вже підписався новим титулом: «Патриарший Экзарх Михаил, Митрополит Киевский, Галицкий и всея Украины»⁸⁶. Важко не помітити, наскільки цей титул подібний до того, який використовувався в Київській Митрополії в XVII ст. Причому це стосується як першої, так і другої частини, оскільки митрополити Київські, Галицькі і всієї Русі були одночасно й екзархами Константинопольського патріаршого престолу. Вище ми вже висловлювали припущення, що термін «екзарх» почав сприйматися як свого роду синонім до терміна «предстоятель». Показово, що й сама Українська Церква та її громади називалися не лише «старослов'янськими» і «тихонівськими», а й «екзархіальними» або ж «екзаршими»⁸⁷. Звернемо увагу, що в Декларації вживаються такі вирази як «Украинская Православная Церковь», «Украинская Старославянская Православная Церковь», «Всеукраинская Православная Старославянская Церковь»⁸⁸, що свідчать про її автономний статус.

Серед науковців були різні припущення стосовно того, коли митрополит Михаїл отримав новий титул⁸⁹. Проте на сьогодні це достеменно відомо завдяки свідченням спецслужб: 23 листопада 1927 р. митрополит Сергій (Страгородський) призначив ієрарха митрополитом Київським, Галицьким і всієї України, причому залишив його й екзархом України, про що той був сповіщений телеграмою⁹⁰. Дехто може зауважити, що митрополит Михаїл був призначений, а не обраний на Київську кафедру, тому його статус не тотожний статусу першоїєрарха автономної Церкви. Однак слід взяти до уваги щотижневе зведення спецслужб за 1–8 жовтня 1927 р. У ньому повідомляється, що в цей період до Заступника Патріаршого Місцєблюстителя було направлено відповідне прохання про при-

⁸⁴ Див.: Киридон А. Декларація Патріаршого Екзарха України... С. 431–437.

⁸⁵ Ігнатуша О. М. Послання митрополита Михаїла (Єрмакова) ... С. 210.

⁸⁶ Акты Святейшего Тихона... С. 550, 551.

⁸⁷ Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні... С. 185.

⁸⁸ Ігнатуша О. М. Послання митрополита Михаїла (Єрмакова) ... С. 210, 212.

⁸⁹ Так, свящ. О. Мазирін припускав, що підпис митрополита з новим титулом під посланням Синоду від 31 грудня 1927 р. випередив події. Насправді цей титул був присвоєний йому пізніше — на Соборі єпископів України 25 січня 1928 р. Див.: Мазирін А., свящ. Вопрос о замещении Киевской кафедры... Вып. 4 (25). С. 68–69.

⁹⁰ Преловська І. Документи органів безпеки... С. 71.

значення від групи київського духовенства, яке було підписане «всім тихонівським єпископатом України»⁹¹.

Отже, маємо таку послідовність подій осені 1927 р.:

— в проміжку 1–8 жовтня київське духовенство та українські архієреї узгодили між собою та підтримали митрополита Михаїла як кандидата на Київську кафедру;

— 17 листопада відбулося засудження митрополита Антонія з посиленням на відповідні рішення ще 1922 р. і, таким чином, визнано, що Київська кафедра є вакантною;

— 23 листопада митрополит Михаїл був затверджений на Київській кафедрі тодішнім очільником Російської Церкви Заступником Патріаршого Місцеблюстителя митрополитом Сергієм (Страгородським).

Ця послідовність подій, як ми можемо побачити, відповідає схемі, закладеній у «Положенні» та Постанові 1918 р., в яких не оговорюється, хто саме має обирати митрополита. Апеляція до того, що це має робити Всеукраїнський Собор, має підґрунтям історичний прецедент — обрання митрополита Антонія (Храповицького), а також аналогію з виборами Московського патріарха на Всеросійському Соборі. Примітно, що обрання митрополита мало два своєрідних рівня: єпархіальний — як правлячого архієрея і всеукраїнський — як першоієрарха.

Отже, спроби повноцінно замінити Київський митрополичий престол після призначення екзарха в 1921 р. робилися тричі: в 1922, 1925 та 1927 рр. І лише остання з них увінчалася успіхом. Очевидно, це сталося тому, що в цьому була зацікавлена й державна влада. Однак самі наполегливі намагання свідчать про усвідомлення автономного статусу Української Церкви.

З 1927 р. розпочалася діяльність з легалізації Української Церкви та реєстрації її керівних органів. Вже 24–25 січня 1928 р. відбувся Собор єпископів, який, зокрема, постановив поминати у храмах лише екзарха та правлячого архієрея, оскільки Патріарший Місцеблюститель знаходився в адміністративному засланні. Крім того, знову було підтверджено право та обов'язок митрополита Київського здійснювати пастирське окормлення православних Галичини. Це було пов'язано з тим, що не визнавалася автокефалія Польської Церкви. Також було ухвалено рішення, що митрополит Михаїл повинен проживати в Києві та мати тут своє управління⁹². Лише в кінці 1928 р. йому було дозволено переїхати в Київ, де він помер 30 березня 1929 р. і був похований біля стін Малої Софії Київської.

⁹¹ Преловська І. Документи органів безпеки... С. 68. Цікаво, що таким самим чином — через збір підписів — у 1926 р. робилися спроби організувати дистанційне обрання Московського патріарха. Див.: Церковная жизнь эпохи... Вып. 4 (37). С. 75–76.

⁹² Там само. С. 75.

Органи управління Української Церкви та їх діяльність

Така детальна увага до особи митрополита Михаїла (Єрмакова) зумовлена тим, що традиційно з його призначенням пов'язують зниження статусу Православної Церкви в Україні від автономії до екзархату. Однак у цьому питанні важливим є не лише статус першоієрарха, але й функціонування відповідних церковних інститутів. На нашу думку, діяльність власних органів управління, які могли самостійно вирішувати справи внутрішнього життя, є найкращим підтвердженням автономного буття Української Церкви, незалежно від того, хто її очолював: митрополит Київський чи його тимчасовий заступник.

Як уже згадувалося, до керівних органів Православної Церкви в Україні належали: Український Церковний Собор, Священний Собор єпископів та Вища Церковна Рада. За «Положенням» 1918 р., Український Церковний Собор (пізніше його часто називали Всеукраїнським (пор. з §14)) був вищим органом церковної законодавчої, урядової та судової влади, який складався з правлячих та вікарних архієреїв за посадою, а також кліриків та мирян за вибором на повітових зібраннях. Він мав скликатися один раз на три роки, а за потреби й частіше (§§3–5)⁹³.

Священний Собор єпископів складався лише з правлячих архієреїв і мав збиратися не менше одного разу на рік. До його компетенції входили питання віровчення, богослужіння, церковного управління, церковного суду та церковної дисципліни. Між його засіданнями відповідні справи міг розглядати малий Собор єпископів, до якого належали архієреї, що були членами Вищої Церковної Ради, тобто митрополит Київський та ще три правлячі єпископи (§§7, 8). Слід звернути увагу, що в Діяннях Всеросійського Собору, який затвердив «Положення», відсутня згадка про «малий Собор єпископів», хоча там прописані відповідні повноваження окремої групи архієреїв, що входять до складу Вищої Церковної Ради. Як окремий орган «малий Собор єпископів» вказується в редакції §7 «Положення», опублікованого в 1918 р. в Києві⁹⁴.

Вища Церковна Рада була безперервно діючим органом управління, віданню якого підлягали справи суспільно-громадського характеру: адміністративні, господарчі, просвітницькі, ревізії й контролю та церков-

⁹³ Собрание определений... Вып. 4. Приложение к «Деяниям» второе. С. 17.

⁹⁴ Пор.: «Священный Собор Епископов созывается не менее одного раза в год, поручая свои полномочия на время пребывания в епархиях тем Епископам, которые состоят в Высшем Церковном Совете, в каковой вступают на один год по очереди, устанавливаемой Священным Собором Епископов» (див.: Собрание определений... Вып. 4. Приложение к «Деяниям» второе. С. 18) та: «Священный Собор, в состав которого входят только правящие епископы Украинских епархий, созывается для временных заседаний не менее одного раза в год. В периоды же между Соборами дела, подлежащие ведению Священного Собора епископов, поступают на разрешение малого Собора епископов, составленного из епископов, членов Высшего Церковного Совета» (див.: Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор... С. 224).

но-правові. Рада складалася з митрополита, трьох єпископів, чотирьох кліриків, один з яких мав бути псаломщиком, та шести мирян. Її склад формувався таким чином: архієреї обиралися Собором єпископів на один рік, клірики та миряни — Всеукраїнським Собором на 3 роки (§§ 8, 12)⁹⁵. Далі ми коротко розглянемо діяльність цих органів управління.

Всеукраїнський Церковний Собор, який проголосив автономію Української Церкви, завершив роботу III сесії 3 (16) грудня 1918 р.⁹⁶ Наступне його скликання, згідно з «Положенням», мало б відбутися у 1921 р. Проте, як відомо, цього не сталося, не в останню чергу через відсутність повноважного ієрарха. Після свого призначення екзархом митрополит Михаїл запланував проведення Собору на 28 травня 1922 р., про що звернувся за дозволом до наркомату внутрішніх справ⁹⁷. Але через загальну дезорієнтацію у зв'язку з арештом патріарха Тихона Собор не відбувся. Проте ідея його проведення не була забута: нова дата була призначена на 19 серпня (1 вересня) того ж року. Однак через протидію влади прибути змогли лише від 60-ти до 84-х з 400 очікуваних делегатів. Як уже згадувалося раніше, з 20 по 22 серпня (з 2 по 4 вересня) вони провели низку засідань, котрі увійшли в історію як «Київська/Українська нарада 1922 р.»⁹⁸

Наступного разу зайшла мова про скликання Всеукраїнського Собору, коли митрополит Михаїл знаходився в ув'язненні, а патріарх Тихон призначив своїм представником в Україні архієпископа Іоанникія (Соколовського). У Грамоті від 25 березня (7 квітня) 1924 р. він доручав йому потурбуватися «про найшвидше скликання Всеукраїнського Православного Собору як єдиного правомочного органу при вирішенні існуючих в житті церкви питань»⁹⁹. Тоді це доручення виконати не вдалося. Після звільнення екзарха і виходу його Декларації 17 листопада 1927 р. можна було б розраховувати на дозвіл на скликання Всеукраїнського Собору. Але навіть у цьому документі мова йшла лише про «ходатайство перед Украинской Советской Властью о легализации исполнительных органов Украинской Старославянской Православной Церкви: Священного Собора, Высшего церковного Совета и Окружных Советов»¹⁰⁰. Очевидно, для митрополита Михаїла неможливість його проведення була очевидною.

З усього сказаного можемо зробити висновок, що будучи автономною, Православна Церква в Україні прагнула до скликання найвищого органу, відповідного до свого статусу. Перед ним ставився досить важ-

⁹⁵ У § 8 також є відмінності в редакціях, які, однак, не змінюють суті. Див.: Собрание определенней... Вып. 4. Приложение к «Деяниям» второе. С. 18; Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор... С. 224.

⁹⁶ Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор... С. 19.

⁹⁷ Преловська І. Дослідження біографії екзарха Михаїла (Єрмакова) ... С. 124–125.

⁹⁸ Див.: Бурега В. В. Киевское совещание 1922 года. С. 393–396.

⁹⁹ Цит. за: Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні... С. 132–133.

¹⁰⁰ Ігнатуша О. М. Послання митрополита Михаїла (Єрмакова) ... С. 210.

ливий порядок денний, який включав і питання про вдосконалення канонічного статусу Церкви. При цьому важливо, що патріарх Тихон не тільки не виступав проти скликання Всеукраїнського Собору, а, навпаки, вказував на його необхідність. Отже, блокування з боку церковного центру в Москві не було, натомість воно постійно здійснювалося більшовицьким урядом¹⁰¹ і спрямовувалося саме на автономну Українську Церкву. Показово, що для решти церковних угруповань подібні Всеукраїнські собори були можливими. Зокрема їх провели «Українська Автокефальна Православна Церква» («липківці») в 1921 р., 1927 р. та 1930 р.¹⁰², а також «Українська Синодальна Церква» (українські обновленці) в 1925 р. та 1928 р.¹⁰³

Схожою була й доля Вищої Церковної Ради. Її перший склад був сформований 1 (14) грудня 1918 р., ще під час роботи Всеукраїнського Собору¹⁰⁴. Після арешту митрополита Антонія (Храповицького) його заступник митрополит Платон (Рождественський) виїхав до Одеси, звідки 7 (30) січня 1919 р. оголосив, що відкриває там осередок вищого церковного управління, в тому числі — Вищу Церковну Раду¹⁰⁵. Проте про діяльність цього органу нічого не відомо, й надалі згадки про нього в літературі зникають. Хіба що митрополит Михайл (Єрмаков) заявив у своїй Декларації, що підняв клопотання перед владою про його реєстрацію.

Натомість «Священний Собор єпископів всієї України» виявився досить життєздатним. Його відкриття відбулося 23 листопада (6 грудня) 1918 р. ще під час роботи III сесії Всеукраїнського Собору, хоча діяв він повноцінно недовго — до 4–5 (17–18) грудня¹⁰⁶. Після арешту митрополита Антонія, 8 (21) грудня 1918 р., в Києві було утворено Контору Собору єпископів на чолі з єпископом Кременецьким Діонісієм (Валединським), але в січні 1919 р. вона фактично припинила існування через взяття міста більшовиками. Митрополит Платон, який виїхав до Одеси, 7 (30) січня 1919 р. оголосив, що створює там центр вищого церковного управління, що включав і Собор єпископів. Проте й тут він існував недовго — до лютого 1919 р., адже владу захопили більшовики. Коли на території України не залишилося правлячих архієреїв, 10 (23) травня 1919 р. єпископ Черкаський Назарій (Блінов), керуючий Київською єпархією, звернувся до патріарха за дозволом відновити діяльність Контори Собору єпископів у складі київських вікаріїв. Такий дозвіл було

¹⁰¹ Див.: Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні... С. 159, 181, 218.

¹⁰² Преловська І. М. Собори церковні Української автокефальної православної церкви 1921–1930 // Енциклопедія історії України. К., 2012. Т. 9. С. 687.

¹⁰³ Див.: Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні... С. 99, 109.

¹⁰⁴ Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор... С. 216.

¹⁰⁵ Стародуб А. Проблема статусу... С. 204.

¹⁰⁶ Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор... С. 173; Його ж. Організація управління... С. 180.

надано 21 червня (4 липня) 1919 р., проте функції Контори були лише дорадчими та інформаційними. Разом з тим до її складу було введено патріаршого представника архієпископа Смоленського Феодосія (Федосєєва)¹⁰⁷. А. Стародуб та Т. Євсєєва вважають, що такі дії означали призупинення «Положення» 1918 р., а отже, обмеження автономії. Однак не слід забувати, що на території України були відсутні повноважні архієреї, які могли б скликати та очолити Собор єпископів. Крім того, патріарх Тихон не вийшов за межі своїх повноважень, адже в установчих документах 1918 р. вказувалося, що він благословляє скликання церковних Соборів в Україні та має право направляти туди свого представника.

У 1920 р. ситуація в Україні з автокефальним рухом розвивалася таким чином, що потребувала авторитетного соборного вирішення. У зв'язку з цим 9 (22) грудня 1920 р. в резолюції на рапорті єпископа Назарія (Блінова) патріарх дозволив йому провести «Синод Української церкви», який зміг зібратися лише 12 (25) лютого 1921 р. Саме цей орган 19–20 травня 1921 р. звернувся до патріарха з проханням призначити в Україну заступника митрополита Київського¹⁰⁸. Надалі Священний Собор єпископів продовжував роботу протягом 1920-х рр., що є свідченням того, що Українська Церква автономно вирішувала питання свого внутрішнього життя. Нижче ми наведемо перелік Соборів, які відомі нам з опублікованих джерел або дослідницької літератури. Принагідно зазначимо, що цей орган переважно називався «Собором», але нерідко і «Синодом», як-от у посланні патріарха Тихона від 23 липня 1921 р.: «Украинский Священный Синод», «Священный Украинский Синод», «Киевский Синод Епископов»¹⁰⁹.

Отже, починаючи з 1921 р. Священний Собор (Синод) єпископів всієї України мав засідання в такі дні: 12–15 (25–28) лютого 1921 р.; 18 березня 1921 р.; 19–20 травня 1921 р.; 14 липня 1921 р.; 18 серпня 1921 р.; 10 вересня 1921 р.; 29 жовтня 1921 р.; 5 вересня 1922 р.; 24–25 січня 1928 р.; 25–26 липня 1928 р.¹¹⁰

Аналізуючи наведені дані, можемо побачити, що Собор єпископів працював як до, так і після призначення екзарха в 1921 р. Разом з тим, легко помітити, що існує велика перерва між засіданнями Собору в період між ув'язненням митрополита Михаїла в 1923 р. та його Декларацією в 1927 р. Однак треба взяти до уваги низку таких фактів. Незадовго до арешту ієрарх у посланні своїм вікаріям від 22 січня 1923 р. визначив порядок управління

¹⁰⁷ Стародуб А. Проблема статусу... С. 204–205; Євсєєва Т. М. Російська православна церква... С. 216–219.

¹⁰⁸ Стародуб А. Проблема статусу... С. 209–210.

¹⁰⁹ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... С. 503–504.

¹¹⁰ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... С. 503, 440–441, 504, 500–502, 104–106, 39–40; Стародуб А. Митрополит Михаїл (Єрмаков) ... С. 452–453, 477 (прим. 37); Преловська І. Документи органів безпеки... С. 53, 75, 77.

Київською єпархією в такій послідовності: Преосвященні Димитрій (Вербицький), Макарій (Кармазін), Георгій (Делієв), Олексій (Готовцев), Олександр (Чекановський), Назарій (Блінов) та Василій (Богдашевський)¹¹¹. Звичайно, митрополит не складав з себе повноважень екзарха, і передати ці функції іншій особі він формально не міг. Тому українські архієреї стали на шлях самоорганізації. Фактично вони стали гуртуватися навколо того вікаря, який здійснював керівництво Київською єпархією, так само як це сталося в 1919–1921 рр. навколо єпископа Назарія (Блінова).

Про те, що це дійсно відбулося, є свідчення Георгія Косткевича, який був таємним кур'єром українських архієреїв. Згідно з його показаннями на допитах 1931 р., в Україні існував свій керівний «центр всеукраїнського масштабу». Після арешту екзарха в лютому 1923 р. і до власного арешту в січні 1925 р. його очолював єпископ Уманський Макарій (Кармазін), до якого зверталися ієрархи з усієї України. Разом з єпископом Парфенієм (Брянських) він, зокрема, звершив у Києві таємні хіротонії 5-ти архієреїв. Особливістю його діяльності було те, що він діяв досить самостійно, не озираючись на Москву. Після його арешту керівна роль у всеукраїнському церковному управлінні в 1925 р. відійшла до єпископа Таращанського Георгія (Делієва), який встановив контакт з українськими архієреями як в Україні, так і з тими, що опинилися в Москві через адміністративне заслання. В 1926–1927 рр. всеукраїнський церковний центр перемістився до Харкова — столиці радянської України, де перебувало багато архієреїв на засланні. Їх очолив колишній архієпископ Уфимський Борис (Шипулін), на той час керуючий Кам'янець-Подільською єпархією¹¹².

Таким чином, з моменту арешту митрополита Михайла в Україні зберігався єдиний центр прийняття рішень, що стало можливим внаслідок координаційної діяльності вказаних ієрархів, а також узгодження позицій між українськими архієреями, що перебували в Києві, Харкові, Москві та на місцях шляхом поштового листування та завдяки діяльності кур'єрів¹¹³. На підтвердження того, що Собор продовжував працювати, можемо навести фотодокументи, які свідчать про його проведення в Харкові у 1924 р. та в Києві 14 травня 1926 р. (див. іл. 1 і 2). Також відомі соборні акти українського єпископату, узгоджені та підписані за допомогою кур'єрів: 5 січня 1926 р. — про позбавлення сану та відлучення від Церкви Феофіла (Будовського) та інших «лубенців», 12 березня 1926 р. — про засудження нової Тимчасової Вищої Церковної Ради (григоріанського розколу) та в проміжку між 1 і 8 жовтня 1927 р. — про призначення на Київську кафедру митрополита Михайла (Єрмакова)¹¹⁴.

¹¹¹ Сухоруков А. Н. Малоизвестные страницы... С. 96.

¹¹² Церковная жизнь эпохи... Вып. 4 (37). С. 83, 71–72.

¹¹³ Там же. С. 84.

¹¹⁴ Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні... С. 262–269; Преловська І. Документи органів безпеки... С. 63, 68.

*Лл. 1. Собор єпископів України. 1924 р. Харків.
Єпископи Стефан (Андріашенко), Константин (Дьяков), Павел (Кратиров),
Борис (Шипулін), Онуфрій (Гагалюк), Дамаскін (Цедрик), Антоній (Панкєєв).*

*Лл. 2. Собор єпископів України. 14 травня 1926 р. Київ.
Єпископи Сергій (Кумінський), Дмитрій (Вєрбицький), архієпископ Василій (Богдашєвський),
єпископи Георгій (Делієв), Філарет (Ліпчєвський), Афанасій (Молчановський).*

Наважимося припустити, що вказані дати не є повним переліком очної або дистанційної діяльності Собору єпископів, і їх встановлення залишається завданням для майбутніх досліджень. Окремо заслуговує на увагу склад Соборів і те, які з них були «великими» або «малими». Дійсно, як вказував А. Стародуб, їх склад не відповідав «Положенню» 1918 р.,

оскільки до них входили не лише правлячі, а й вікарні єпископи¹¹⁵. Однак нагадаємо, що спільна постанова патріарха, Священного Синоду та Вищої Церковної Ради від 7 (20) листопада 1920 р. надавала вікаріям права напівсамостійних архієреїв, а за відсутності правлячих єпископів доручала їм самостійне управління єпархією¹¹⁶. В умовах, коли останні підлягали арешту, заслання та ув'язненню, а функції керуючих виконували вікарії, їх участь у Соборах була цілком природною. Загалом, невідповідність реалій церковного життя постановам Всеросійського та Всеукраїнського Соборів була характерною рисою як для України, так і для Росії.

Обставини призначення другого екзарха Української Церкви

30 березня 1929 р. відійшов у вічність митрополит Михаїл (Єрмаков). Екзархом України після нього став митрополит Костянтин (Дьяков). Але, порівняно з його попередником, його життя та діяльність досліджені набагато менше. Автори публікацій переважно приділяють увагу його мученицькій кончині або служінню на Харківській кафедрі. При цьому майже не звертається увага на його діяльність як власне екзарха¹¹⁷. Очевидно, це зумовлено недостатньою вивченістю джерел. У зв'язку з цим важливу інформацію надають два документи, виявлені нами у ЦДАВО України, фонд 5 «Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР». Це заява архієпископа Костянтина до НКВС від 20 травня 1929 р. про призначення його т. в. о. Патріаршого екзарха України, а також копія відповідного указу митрополита Сергія (Страгородського) від 18 травня 1929 р.¹¹⁸ Ці документи важливі тим, що ілюструють механізм передачі повноважень покійного екзарха його наступнику.

У зв'язку з відспівуванням митрополита Михаїла, яке відбулося 1–2 квітня 1929 р., до Малої Софії Київської з'їхалися одинадцять українських архієреїв, а також представник Московської Патріархії архієпископ Калузький і Боровський Сильвестр (Братановський)¹¹⁹. Як виявляється, це зібрання єпископату стало не лише богослужбовим,

¹¹⁵ Стародуб А. Проблема статусу... С. 209.

¹¹⁶ Церковные ведомости. 1922. № 1. С. 2–3.

¹¹⁷ Доненко Н., прот. Обстоятельства смерти митр. Константина (Дьякова) и прот. Александра Глаголева // Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского богословского института. М., 2000. С. 292–298; Кальченко Т. В. Константин (Дьяков) // Православная энциклопедия. М., 2014. Т. 36. С. 733–735; Страхов П. В. Священномученик Константин (Дьяков), митрополит Киевский и Галицкий, Патриарший экзарх Украины // Труды Белгородской духовной семинарии. 2018. № 7. С. 163–167; Стець Н. Н. Священномученик Константин (Дьяков) и его служение на Харьковской кафедре с 1924 по 1934 год // Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у ХХ столітті: матеріали Міжнар. наук. конф. (К., 6–7 лютого 2020 р.) / упоряд. С. В. Шумило; відп. ред. прот. В. Савельєв. К., 2020. С. 107–114.

¹¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1075. Арк. 46, 47.

¹¹⁹ Стародуб А. Митрополит Михаїл (Єрмаков) ... С. 470–471.

а й адміністративним. 3 квітня 1929 р. архієреї винесли постанову, якою підтвердили повноваження архієпископа Харківського Костянтина (Дьякова) як заступника екзарха України, що були надані йому Собором єпископів 25 січня 1927 р.¹²⁰ Далі 18 травня 1929 р. Заступник Патріаршого Місцєблюстителя митрополит Сергій (Страгородський) видав йому указ, яким доручив управління у званні «тимчасово виконуючий обов'язки Патріаршого Екзарха України», враховуючи те, що він обіймав кафедру столиці республіки¹²¹.

Як видно з наведеної інформації, функції першоієрарха перейшли до архієпископа Костянтина зі збереженням механізму, передбаченого установчими документами 1918 р. (з поправкою на тогочасні обставини): спочатку йшло обрання/підтвердження українським єпископатом і потім — затвердження в Москві. Показово, що в указі архієпископу Костянтину митрополит Сергій стисло окреслив коло його повноважень: присвоєння усіх прав, які належали покійному екзарху, зокрема «сношення с Патриархией по делам Украинской Церкви, награждения духовенства, за исключением митры, созыв Малого и Большого Соборов Украинских Архиепископов и пр.»¹²² Тут вказується традиційний обсяг повноважень першоієрарха, а також згадуються основні органи управління, які могли реально збиратися в той час, і, що важливо, — йдеться власне про Українську Церкву та українських архієреїв.

Таким чином, станом на 1929 р. і в Києві, і в Москві Українська Церква та її автономний статус були реальністю, яка добре усвідомлювалась. Щоправда, в указі вперше в документах 1920-х рр., з якими нам довелося працювати, зустрічається вираз «Український Екзархат», який жодним чином не пояснюється. Очевидно, цей вираз пов'язаний з тим, що Православну Церкву на території радянської України очолював ієрарх з титулом Патріаршого екзарха. Але далі видно, що поняття «Український екзархат» не відмінняє назви «Українська Церква». Крім того, в самому тексті немає жодного намагання якимось чином обмежити її права. Важливо, що призначення т. в. о. екзарха з місцем перебування в Харкові не відмінняло майбутнє обрання Київського митрополита, яке окремо оговорюється. До цього ж часу управління Київською єпархією мало бути доручено комусь з українських архієреїв за поданням т. в. о. екзарха. Отже, згідно з указом, центр Української Церкви не переносився з Києва до Харкова, зберігалися виборність Київського митрополита та її керівні органи у вигляді Великого і Малого Соборів єпископів.

¹²⁰ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1075. Арк. 46. Дату Собору єпископів, коли архієпископу Костянтину доручили заміщати екзарха, на нашу думку, в документі зазначено помилово. Собор, який виніс таку постанову, відбувся роком пізніше — 24–25 січня 1928 р. (Див.: Мазурин А., свящ. Вопрос о замещении Киевской кафедры... Вып. 4 (25). С. 69).

¹²¹ Там само. Арк. 47.

¹²² Там само.

Подальші події 1930-х рр. поставили на порядок денний виживання самої Православної Церкви в Радянському Союзі. І. Преловська вважає, що автономна Українська Церква проіснувала до 1939 р.¹²³ Нам здається, що останнім терміном її існування коректніше вважати 1937 р. — рік мученицької кончини митрополита Костянтина (Дьякова). Наразі невідомо, як функціонували церковні інститути в період його служіння як першоієрарха, необхідним є ретельне вивчення архівних джерел. Однак характерно, що за першої ж можливості, яка з'явилася в 1941 р., єпископи України зібралися на Собор у Почаївській Лаврі та відновили автономію Української Церкви, причому глава її так само носив титул екзарха. Але важко не погодитися з дослідницею, що історія Українського екзархату в його класичному статусі насправді починається після Другої світової війни, коли не лише екзархи призначалися в односторонньому порядку, але й були відсутні скликання Соборів єпископів — основного органу управління автономної Церкви.

Говорячи про церковне життя 1920-х рр., дослідники часто вказують на централізаторську політику з боку Москви. Насправді ж можемо прослідкувати досить відчутну тенденцію до децентралізації церковного управління і надання широких прав місцевим ієрархам. Про це свідчить низка документів: спільна постанова Патріарха, Священного Синоду та Вищої Церковної Ради від 7 (20) листопада 1920 р., послання Патріаршого Місцєблюстителя митрополита Агафангела (Преображенського) від 5 (18) червня 1922 р. та послання Заступника Патріаршого Місцєблюстителя архієпископа Серафима (Самойловича) від 29 грудня 1926 р.¹²⁴ Тож твердження про скасування чи обмеження автономії Української Церкви на фоні надання більших прав рядовим єпархіям виглядає досить дивним, тим більше, це могли зробити лише Всеукраїнський та Всеросійський Собори. Стосовно втручання московського центру в українські справи ще раз наголосимо, що воно відбувалося лише в критичні моменти та за відсутності першоієрархів — митрополитів Антонія (Храповицького) чи Михаїла (Єрмакова), що не суперечило установчим документам 1918 р. Водночас варто зазначити, що не менш важливим був вплив українських ієрархів на діяльність вищого церковного управління в Москві¹²⁵.

Підсумки

Загалом, взявши до уваги інституційний аспект існування Православної Церкви в Україні, можемо зробити такий висновок щодо її ста-

¹²³ Преловська І. Чи існував Український Екзархат... С. 223.

¹²⁴ Церковные ведомости. 1922. № 1. С. 2–3; Акты Святейшего Тихона... С. 219–221, 490–492.

¹²⁵ Мазырин А., свящ. Участие украинских архиереев... С. 41–58.

тусу після 1921 р. Українська Церква продовжила своє автономне буття навіть після призначення Патріаршого екзарха, оскільки він повноцінно виконував функції її першоієрарха, тимчасово заміняючи митрополита Київського. Питання про належне заміщення Київської кафедри не сходило з порядку денного: митрополит Михаїл (Єрмаков) тричі робив спроби здобути належний для очільника автономної Церкви титул. Саме по собі це свідчить про прагнення ієрархії до завершеності церковної структури. Крім того, механізм призначення першоієрархів — митрополитів Михаїла (Єрмакова) та Костянтина (Дьякова) — відповідав схемі, закладеній в «Положенні» 1918 р. Але найкращим підтвердженням автономності Української Церкви є функціонування Собору єпископів як органу управління, що самостійно вирішував справи її внутрішнього життя. Причому діяльність Собору не припинялася навіть у період відсутності екзарха в Україні, коли його роботу спрямовували інші архієреї за погодженням всього єпископату.

Цілком очевидно, що життя Православної Церкви в Україні не відповідало всім положенням її установчих документів. Це була загальна риса церковного життя під владою більшовиків, характерна як для України, так і для Росії, де теж не були втілені постанови Помісного Собору 1917–1918 рр. Проте це не означає, що сама автономія Української Церкви перестала бути реальністю. Принаймні до початку 1930-х рр. Що стосується Українського екзархату, то його постановня в «класичній» формі, що проіснувала до кінця Радянського Союзу, відбулося після Другої світової війни без жодної соборної постанови. Його статус характеризувався одностороннім призначенням екзархів, відсутністю Соборів єпископів як органу управління та повною інституційною невизначеністю. Між цим становищем і тим, який мала Православна Церква в Україні після 1921 р., немає нічого спільного, крім зовнішнього титулу екзарха, який носив його очільник.